

13. Regehr C., & Hill J. (2000). Evaluating the efficacy of crisis debriefing groups. *Social Work with Groups*, 23 (3), 69-79.

14. Nachtigall C., Mitte K., & Steil R. (2003). Zur Vorbeugung posttraumatischer Symptomatik nach einer Traumatisierung: Eine Meta-Analyse zur Wirksamkeit kurzfristiger Interventionen. *Verhaltenstherapie und psychosoziale Praxis*, 35 (2), 273-281.

15. Mitte K., Steil R., & Nachtigall C. (2005). Eine Meta-Analyse unter Einsatz des Random Effects-Modells zur Effektivität kurzfristiger psychologischer Interventionen nach akuter Traumatisierung. *Zeitschrift für Klinische Psychologie und Psychotherapie: Forschung und Praxis*, 34 (1), 1-9.

16. Motta R. W., Kefer J. M., Hertz M. D., & Hafeez, S. (1999). Initial evaluation of the Secondary Trauma Questionnaire. *Psychological Reports*, 85, 997-1002.

17. Mueller J., Beaducel A., Raschka J. Maercker A. (2000). Kommunikationsverhalten nach politischer Haft in der DDR – Entwicklung eines Fragebogens zum Offenlegen der Traumaerfahrungen. *Zeitschrift für Politische Psychologie*, Jg. 8, Nr.4, S.413-427.

18. Rose A.J. Co-Rumination in the Friendships of Girls and Boys. *Child Development*, November/December 2002, Volume 73, Number 6, 1830-1846.

19. Carlier I. V. E., Voerman, A. E., & Gersons, B. P. R. (2000). The influence of occupational debriefing on post-traumatic stress symptomatology in traumatized police officers. *British Journal of Medical Psychology*, 73 (1), 87-98.

159.943.7:351

Лефтеров В.О., д. психол. н., професор, старший науковий співробітник лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СТИЛІВ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Стаття присвячена аналізу взаємозв'язку стилів професійної діяльності працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій із формуванням і проявом їх професійної ідентичності. Наводяться результати емпіричного дослідження щодо вивчення психологічних особливостей позитивно сформованих і взаємообумовлених професійних стилів діяльності та професійної ідентичності працівників ДСНС.

Ключові слова: стиль професійної діяльності, професійна ідентичність, працівники Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Статья посвящена анализу взаимосвязи стилей профессиональной деятельности работников Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям с формированием и проявлением их профессиональной идентичности. Приводятся результаты эмпирического исследования по изучению психологических особенностей положительно сформированных и взаимообусловленных профессиональных стилей деятельности и профессиональной идентичности работников ГСЧС.

Ключевые слова: стиль профессиональной деятельности, профессиональная идентичность, работники Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям.

Постановка проблеми. З давніх часів, в різні історичні епохи, в різних країнах та регіонах образ рятувальника в суспільстві переважно був позитивним і схвальним. Ставлення до них знаходилося у спектрі від загального визнання, довіри і поваги до іноді байдужого і навіть ворожого ставлення. Все це роками і сторіччями формувало образ рятувальника і його власне ставлення до себе як представника своєї професії, визначало зміст професійної ідентичності. Від професійної ідентичності як складної системи уявлень про світ професії і про себе як фахівця у певній сфері діяльності залежить розвиток людини як професіонала і як суб'єкта праці до вершин професіоналізму, що в цілому є передумовою соціально-професійного сходження суспільства.

Одними із суттєвих ознак і критеріїв професійної ідентичності та позитивного іміджу працівників Державної служби України з надзвичайних (ДСНС) є рівень їх професіоналізму та безпосередні результати службової діяльності. У свою чергу професійна діяльність рятувальників тісно пов'язана не тільки з умовами організації праці, професійної підготовки і мотивацією працівників, а й зі способом організації та індивідуальним стилем виконання ними професійних завдань. Тому повноцінна самореалізація, професійна успішність та формування позитивної професійної ідентичності працівників ДСНС обумовлені відповідним стилем професійної діяльності, який розглядається як динаміка адаптації особистості до умов професійного середовища, своєрідна професійна поведінка та манера застосування сукупності прийомів і засобів здійснення службової діяльності.

Саме тому вивчення взаємозв'язку стилю професійної діяльності працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій із формуванням і проявом їх професійної ідентичності є актуальним і сприятиме удосконаленню професійної підготовки працівників ДСНС, підвищенню ефективності та соціального значення їх діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В літературі визнається багатогранність і неоднозначність поняття стилю, підкреслюється різноплановість характеристик стилю, які даються з позицій різних наукових дисциплін. З погляду філософського знання, стиль являє собою діалектичну єдність форми вираження і змісту функціонування будь-якої системи, пов'язаної з людською діяльністю. Стиль також визначається як «типове вираження характерної фізіогенної єдності будь-яких явищ людського життя і діяльності, спрямованих на вмиле використання засобів для ефективного досягнення цілей діяльності» [1].

М. Щукін розглядає стиль як певний спосіб організації функціональної системи і зазначає, що у культурі, мисленні, поведінці стиль народжується тоді, коли з безлічі елементів виникає нове впорядковане ціле, у якому зв'язки між елементами є функціональними [2]. Різними авторами по-різному трактується поняття «стиль». Дехто з них робить акцент при поясненні сутності стилю на індивідуальні особливості особистості, інші вказують на специфіку діяльності [3; 4]. Однак більшість сходиться на тому, що вияв стилю можливий лише у конкретній діяльності людини, тобто стиль – це «форма виразності особистості у діяльності», зовнішній вияв індивідуальності у діяльності, «форма активності особистості з усіма властивими їй характеристи-

ками» або, у найбільш широкому трактуванні, стиль – це «певна прийнятна форма діяльності» [2; 5].

У психології широко відомі різні роботи, присвячені вивченню когнітивних стилів, індивідуальних стилів діяльності, стилів керування і лідерства, стилів життя, емоційних стилів, стилів спілкування, стилів активності, стилів професійної діяльності [6; 7]. Традиційно у соціальній психології досліджується проблема стилю лідерства, або стиль керування. Стиль лідерства означає метод роботи, характерну манеру поводитися і розуміється як система способів та прийомів впливу на підлеглих. Перші спроби дослідження ефективності стилю лідерства були здійснені у «школі групової динаміки» під керівництвом К. Левіна [8]. Вченими було виокремлено три стилі, які й досі широко використовуються в соціальній психології: авторитарний, демократичний та ліберальний. Деякі дослідники використовують інші назви для опису вказаних стилів: директивний (вольовий, жорсткий, одноосібний тощо), колегіальний (партнерський, колективістський); анархічний (номінальний, вільний, безвладний).

Поняття стилю розроблялося у межах діяльнісного підходу, при якому даний феномен розглядався як інтегральний результат взаємодії вимог діяльності та індивідуальності людини. Найбільш послідовно і систематично проблему індивідуального стилю діяльності розроблено у працях В. Мерліна і Є. Клімова [5]. Вони додали їй концептуальної форми. Відповідно до цієї концепції стиль розуміється не як сума окремих властивостей або особливостей активності індивідуальності, а як психологічні системи способів і прийомів діяльності, типологічно обумовлені. Принципово важливим є розгляд індивідуального стилю «як ефекту інтегральної взаємодії суб'єкта та об'єкта», що залежить від типологічних властивостей, але може змінюватися і під впливом змін умов діяльності [5, С. 248].

В. Толочек запропонував «об'єктивно-детерміністичний» підхід, що виник при вивченні стилю професійної діяльності і стилю спільної діяльності в управлінні. Автором представлено схему аналізу та опису стилю професійної діяльності, що пояснює його як багаторівневу систему адаптації суб'єктів до вимог та умов діяльності [9].

Виклад основного матеріалу. Отже, теоретичний аналіз феномена стилю діяльності дозволяє виявити багатогранність його значень. Різні джерела й автори трактують стиль: як сукупність ознак, рис, що створюють цілісний образ; спосіб здійснення чого-небудь; сукупність прийомів використання та побудови мовлення; сукупність ознак суспільного життя, активності у той або інший період; індивідуальна манера здійснення будь-якої діяльності, роботи, вияву особистих якостей у розмові, поведінці, одязі; метод, сукупність прийомів будь-якої роботи, діяльності, поведінки; певний спосіб організації функціональної системи; форма виразності особистості у діяльності тощо.

Професійний стиль розглядається як складне та стійке психічне утворення, що включає свідомі і несвідомі механізми адаптації людини до світу професії і визначається поєднанням своєрідної індивідуальності та типологічної універсальності під час виконання професійної діяльності. Безпосередній прояв стилю фахівця у роботі залежить як від внутрішніх особливостей лю-

дини-професіонала, індивідуального ресурсу її професійного розвитку, так і від зовнішнього середовища. Основні стилі професійної діяльності відображають основні стратегії адаптації людини до вимог професійного середовища і виявляються як у професійній діяльності, так і в загальній поведінці та спілкуванні людини. Ознаками стилю професійної діяльності є чинники професійної успішності та професіоналізму, задоволеності результатами діяльності і компонентами професійного середовища, відповідності цінностям і мотивам виконуваної професійної діяльності.

Стиль професійної діяльності працівників Державної служби надзвичайних ситуацій України безпосередньо пов'язаний з екстремальною специфікою і станом їх службової діяльності. Професійна діяльність у структурі (ДСНС) характеризується подвійністю умов: з одного боку, працівник ДСНС повинен діяти в чіткій відповідності нормативним документам, а з іншого боку, у більшості ситуацій єдине правильне рішення відсутнє, що стимулює формування оптимальної стратегії діяльності з урахуванням поточної ситуації. Крім цього, психологічною особливістю професійної діяльності більшості фахівців ДСНС також є необхідність швидкого переходу зі спокійного типу діяльності, з режиму очікування до дуже динамічного типу діяльності, основними характеристиками якого є невизначеність ситуації і необхідність швидкої реакції. Така особливість висуває певні вимоги до нервової системи працівника (швидкої зміни процесів гальмування та збудження), а також до його навичок саморегуляції та самоконтролю своєї поведінки.

Оскільки трудова і професійна діяльність є найважливішою частиною життєдіяльності взагалі, то професійний стиль рятувальника є частиною стилю його життя (як, втім, при професійній деформації сформований стиль впливає на паттерни поза професійною поведінкою). У свою чергу, стиль життя виступає похідним виявом від способу життя, який складається як результат соціопсихічного розвитку людини у цілому. Особливий інтерес являє собою те, що успішність діяльності визнається головною ознакою сформованості стилю, а неуспішність – ознакою типологічно неадекватного стилю, що сформувався стихійно. Відповідно сформований стиль діяльності впливає на імідж людини у різних галузях діяльності й є основою формування професійної ідентичності фахівця.

Взагалі ідентичність – це динамічна структура, що розвивається нелінійно і нерівномірно та визначається прагненням особистості до цілісності. Залежно від змісту та основ ідентичності дослідники визначають різні типи соціальної ідентичності, серед яких етнічна, регіональна, вікова, гендерна, політична, організаційна, професійна тощо.

Саме професійна ідентичність виступає регулятором, що виконує стабілізуючу і перетворюючу функції. За О.П. Єрмолаєвою, основна стабілізуюча функція професійної ідентичності – забезпечення необхідного ступеня професійного центризму і стійкої професійно-ментальної позиції. Перетворююча функція професійної ідентичності залежить від: 1) діапазону зміни професійно важливих якостей і ступеня ідентифікації себе із професією; 2) дистанціювання образу своєї професії від інших – професійна самоізоляція ускладнює адапта-

цію у змінених умовах і встановлення контактів при переході в інший професійний простір; 3) системності і дифузності структури ідентичності [10].

Професійна ідентичність – це не тільки якість, але і пережите індивідом, групою почуття їх приналежності до «свого» професійного світу: самоототожнення з певним соціокультурним і професійним середовищем, її нормами і цінностями. Професійна ідентичність працівників ДСНС виражає концептуальне уявлення працівників різних органів та підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій про своє місце у професійній спільноті, що супроводжується певними ціннісним і мотиваційним смислом, суб'єктивним ставленням до своєї професійної приналежності.

Професійна ідентичність, зазвичай, виступає в сучасному суспільстві і як характеристика соціального статусу людини. Вона приписує їй соціальну роль і оцінює її місце у структурі суспільства. Однак сьогодні в українському суспільстві існують невідповідності у співвідношенні професійного і зарплатного статусу. На жаль, це також стосується і органів ДСНС, для яких професійна ідентифікація є досить двоякою, тому виникає конфлікт соціальної значущості своєї професії, з одного боку, та недооціненності державою – з іншого, що виражається у низькому рівні заробітної плати. Це підриває стабільну ідентичність, оскільки рятувальник сам не може дати однозначної оцінки своїй ролі в суспільстві, виходячи зі своєї професії.

Формування професійної ідентичності працівників ДСНС відбувається на різних етапах процесу професіоналізації, починаючи з навчання у відомчому закладі освіти. Саме завдяки безпосередньому спілкуванню та спільній діяльності з колегами працівник день у день відшукує, приймає і відтворює цінності, погляди, норми, установки, специфічні форми поведінки і стилі професійної діяльності професійної групи, членом якої він прагне стати. Для нормального функціонування професійна ідентичність рятувальника має бути визнана, отримати позитивну оцінку колег по службі.

Останнім часом професійна ідентичність працівників ДСНС може зазнавати кризи під впливом об'єктивних і суб'єктивних обставин: структурних суспільно-економічних змін; реформування державної служби, правової та соціально-економічної системи; розчарування у професії; відчуття нереалізованості тощо. Взагалі криза ідентичності є закономірною стадією розвитку людини в різні вікові періоди, згідно з теорією психосоціального розвитку Е. Еріксона. Криза професійної ідентичності рятувальника може мати своїм наслідком як позитивне розв'язання професійних суперечностей та відновлення стабільної ідентичності, так і подальше тривання у вигляді хронічного рольового стресу та нестійкої негативної ідентичності та навіть перехід до іншої професійної групи.

На формування професійної ідентичності працівників ДСНС сьогодні впливають такі соціально-психологічні чинники: змістовні і формальні зміни освітньо-професійної системи ДСНС; девальвація суспільних цінностей щодо державної служби; розширення меж соціальної взаємодії; наростання інформаційних потоків та культурне різноманіття, що обумовлюють поширення розбіжностей між розумінням професійних ролей і стандартів різними фахів-

цями-рятувальниками, що перешкоджає їх соціально-професійній інтеграції; зниження авторитету державної служби серед населення; «розмивання» професійного ядра в різних службах і підрозділах ДСНС внаслідок високої плинності кадрів; підвищення, порівняно з минулим, вимог до фізичних і психологічних властивостей рятувальників; трансформація системи професійних цінностей та мотивації, зміна окремих складових відомчої культури ДСНС.

Професійна ідентичність формується і розвивається разом зі стилем професійної діяльності, що змінюється у міру оволодіння людиною професією, – з одного боку, усвідомленням нею своїх здібностей і можливостей у професії з іншого боку, і за зміни зовнішніх умов, в яких здійснюється дана діяльність. Вивчення процесуальної і результативної сторін професійної діяльності в їхніх суттєвих особливостях показує, що є випадки, коли ці особливості виходять за межі оптимального, що дає підставу характеризувати стиль у таких випадках у негативному аспекті.

Перешкоджають формуванню адекватної позитивної професійної ідентичності працівників ДСНС нераціональні стилі професійної діяльності, що можуть проявлятися у самих працівників, а також у їх колег чи керівників. У свою чергу професійний стиль може бути деформований внаслідок неадекватного уявлення про себе як фахівця, власні індивідуальні особливості, через невміння співвідносити ці особливості з особливостями інших людей, включених у дану професійну діяльність, а також специфіку самої діяльності.

Отже, на формування професійної ідентичності працівника ДСНС впливає стиль його професійної діяльності, безпосередньо пов'язаний із механізмами його особистісно-професійного розвитку та кар'єрного просування під час проходження служби у лавах Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

З метою удосконалення діагностичного інструментарію дослідження професійних стилів та формування професійної ідентичності працівників ДСНС було запропоновано психодіагностичну методику «Стилів професійної діяльності», що дозволило визначити найбільш характерні способи та прийоми виконання функціональних обов'язків у роботі, що зводяться до певних професійних стилів діяльності. Результати пілотажного дослідження за допомогою ряду методик (методика Т. Лірі “Діагностика міжособистісних відносин” в адаптації Л.М. Собчик, «Опитувальник стилів діяльності СД-40», розроблений О.Д. Ішковим і Н.Г. Мілорадовою, методика В.І. Моросанової «Стиль саморегуляції поведінки» ССП-98, «Дослідження стилю управління за допомогою самооцінки») у комбінації з проведеним теоретико-психологічним аналізом стилів професійної діяльності дозволили виявити сукупність характеристик, що визначають вимірювальні конструкти методики – безпосередні стилі професійної діяльності (шкали методики). Зазначена методика пройшла всі необхідні психометричні процедури перевірки валідності та надійності і може застосовуватись для діагностики професійних стилів персоналу фахівців екстремальних видів діяльності [11].

Методика діагностики стилів професійної діяльності дозволяє виявити прояв у особистості таких основних стилів (шкал тесту):

1. *Професіонал-перфекціоніст (ПП)* – людина, яка прагне зробити свою роботу ідеально і прагне бути ідеальною.

2. *Формаліст-бюрократ (ФБ)* – співробітник, що виконує свої професійні обов'язки винятково за посадовою інструкцією.

3. *Творчий новатор (ТН)* – співробітник, який думає, аналізує ситуацію, завжди шукає оптимальні й оригінальні шляхи вирішення завдання, гнучко підходить до будь-якої ситуації.

4. *Філософ-теоретик (ФТ)* – людина, яка обговорює й шукає вирішення завдання з початку й до кінця, користуючись готовими знаннями, отриманими іншими людьми, вираженими в понятійній формі, судженнях, умовиводах.

–*Фахівець-практик (ФП)* – така людина асоціюється із самостійністю, практичною спрямованістю, невичерпною енергією й оптимізмом.

–*Постійний адаптатор (ПА)* – співробітник, що успішно пристосовується під будь-які проблемні колізії на роботі.

–*Нігіліст (Н)* – у такої людини спостерігається дещо поверхове ставлення до своїх професійних обов'язків, потребує постійного контролю.

Зазначена авторська методика «Стилі професійної діяльності» пройшла апробацію серед курсантів і різних фахівців екстремальних видів діяльності, в тому числі і практичних працівників органів і підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Так, за результатами емпіричного дослідження курсантам – майбутнім працівникам ДСНС більш притаманні стилі професійної діяльності «Фахівець-практик», «Професіонал-перфекціоніст» «Філософ-теоретик». Таке поєднання стилів свідчить про те, що у своїй діяльності курсанти прагнуть до ідеального, практично спрямованого результату, співпраці з оточуючими, побудови теоретичних припущень. Вони є самостійними, гнучко й адекватно реагують на зміну умов, мають підвищений рівень домагань, є відкритими, доброзичливими, легко взаємодіють з іншими людьми. Проте в курсантів ще не усвідомлені ознаки професійної ідентичності, іноді вони можуть бути егоцентричними, легковажними, пасивними, байдужими, неорганізованими, про що свідчить дещобільш виражений стиль «Нігіліст».

Працівникам ДСНС середньої ланки більш властиві стилі «Філософ-теоретик», «Фахівець-практик», що свідчить про те, що за загальної спрямованості на практичний результат, розвиненої уяви, раціональності такі працівники є менш схильними до виконання формальних вимог, потребують більшої свободи дій і самостійності.

Працівникам ДСНС, які обіймають керівні посади, притаманні стилі «Формаліст-бюрократ» «Філософ-теоретик» і «Постійний адаптатор», при найменш вираженому стилі «Нігіліст». Це вказує на пильність за дотриманням формальних правил і вимог, креативність та інноваційний потенціал, розвинену уяву, менші схильність до ризику і потребу в суспільному визнанні. Можна зазначити, що стиль діяльності керівників найбільш наближений до прояву еталонної професійної ідентичності працівників ДСНС. Керівники

здатні усвідомлено планувати діяльність, відрізняються високою комунікабельністю, пластичністю, пристосованістю, відповідальністю, сумлінністю, вмінням реагувати на швидку зміну подій та успішно вирішувати поставлені завдання в ситуації ризику.

Досліджувані зі стажем роботи до 5 років під час професійної діяльності у більшій мірі виявляють практичну спрямованість, активність і оптимістичність. Працівниками ДСНС зі стажем роботи від 5 до 15 років більш властиві стильові прояви, що характеризуються теоретичним розрахунком, ретельністю обмірковувань перед виконанням завдань, проте меншим творчим потенціалом. Працівники, які мають стаж служби більше 15 років, у своїй професійній діяльності проявляють перспективне мислення, гнучкість і оригінальність у прийнятті рішень та їх виконанні, є помірно практичними та активними.

Крім цього, шляхом експертного дослідження було створено групу «неуспішних» працівників ДСНС, у яких майже всі стилі професійної діяльності, за виключенням «Філософ-теоретик», мають слабку вираженість. Проте тенденцію до середньої вираженості у «неуспішних» мають стилі – «Формаліст-бюрократ» та «Нігіліст». Це дозволило виділити певні психологічні особливості стилів професійної діяльності «неуспішних» працівників ДСНС, зокрема: меншу здатність до адаптації, пластичності, гнучкості й комунікабельності, певне ігнорування встановлених порядків і основних завдань роботи, неефективність дій в умовах невизначеності, низькі відповідальність і стресостійкість, неорганізованість та безініціативність, скептичність і пасивність у роботі.

В «успішних» працівників ДСНС більш вираженими є стилі «Професіонал-перфекціоніст», «Філософ-теоретик», «Фахівець-практик», «Постійний адаптатор». Аналіз прояву зазначених стилів дозволив визначити характерні ознаки стильових особливостей та професійної ідентичності «успішних» працівників ДСНС, до яких відносяться: самостійність, практична спрямованість, енергійність та оптимізм, розвинені організаторські й комунікативні здібності, високі мотивованість на досягнення практичних результатів, адекватна самооцінка. Такі працівники ДСНС швидко включаються в роботу, прагнуть до ідеального її виконання, при цьому максимально формалізують і прогнозують свою діяльність, вмільо адаптуються до умов, що змінюються, логічно обмірковують всі рішення, проявляють волю до їх реалізації.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що суттєвими ознаками і критеріями професійної ідентичності працівників ДСНС як концептуального уявлення їх про свою професію і власне місце у професійній спільноті, самоотождоження із соціокультурним і професійним середовищем Державної служби України з надзвичайних ситуацій є рівень професіоналізму працівників та формування і прояв стилів їх професійної діяльності. У свою чергу стилі професійної діяльності працівників ДСНС, що виявляються у власній манері, універсальних способах виконання професійної діяльності, формуються під впливом професійної ідентичності, яка регулює ступінь позиціонування фахівця щодо своєї професії та відданості їй.

Психологічними особливостями позитивно сформованих і взаємно обумовлених професійних стилів діяльності та професійної ідентичності працівників ДСНС є дотримання ними формальних правил і вимог, креативність та

інноваційний потенціал, самостійність, практична спрямованість, енергійність і оптимізм, розвинена увага, здатність усвідомлено планувати діяльність, високі комунікабельність, адаптованість і відповідальність, вміння реагувати на швидку зміну подій і успішно вирішувати поставлені завдання в ситуації ризику, мотивованість на досягнення практичних результатів, а також адекватна самооцінка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Современный философский словарь / под ред. В. Е. Кемерова. – Екатеринбург : Б. И., 1996. – 602 с.
2. Щукин М. Р. Индивидуальный стиль и интегральная индивидуальность: проблемы и подходы / М. Р. Щукин // Психологический журнал / глав. ред. Брушлинский А. В. – 1995. – Т. 16. – №2. – С. 103–113.
3. Либин А. В. Стиль человека : психологический анализ / Либин А. В. – М. : РАН, Ин-т психологии, 1998. – 25 с.
4. Психологія професійної діяльності офіцера / В. Г. Кремень, С. Д. Максименко, Б. М. Олексієнко, О. Д. Сафін. – Хмельницький : Вид-во Академії ПВУ, 1999. – 464 с.
5. Мерлин В. С. Индивидуальный стиль как компонент и как показатель общих способностей / Мерлин В. С. // Проблемы способностей : материалы конференции / Ин-т общ. пед. и психол. АПН СССР. – М., 1970. – С. 64–68.
6. Брушлинский А. В. Психология субъекта и его деятельность : современная психология / Брушлинский А. В. – М. : ИП РАН, 1999. – 167 с.
7. Алексеев А. О. Психологічні особливості стилів професійної діяльності офіцерів-прикордонників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / А. О. Алексеев. – Хмельницький. – 2012 – 18 с.
8. Левин К. Динамическая психология : избранные труды / Левин К. – М : Смысл, 2001. – 572 с.
9. Толочек В. А. Стили профессиональной деятельности / Толочек В. А. – М. : Смысл, 2000. – 199 с.
10. Ермолаева, Е. П. Преобразующие и идентификационные аспекты профессиогенеза / Е. П. Ермолаева // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19. – №4. – С. 80–87.
11. Лефтеров, В. О. Методика діагностики стилів професійної діяльності / В. О. Лефтеров, А. О. Алексеев // Вісник Національного університету оборони України. Збірник наукових праць. – К. : НУОУ, 2011. – Вип. 4. – С. 123–134.